

МАРКО ВОВЧОК

та її зв'язки в Парижі

I.

Десь у середині вересня 1860 р. Марко Вовчок приїхала до Парижу, де прожила, з деякими перервами, сім років (1860-1867). У французькій столиці, що згодом стала для неї майже рідним містом, Марія Олександрівна жила з своїм малим сином Богданом, загалом, у скруті, бо літературна праця, її головний заробіток, не оплачувалась видатків на прожиток. Потім Марко Вовчок знову була кілька разів у Парижі в справах своїх перекладів з французької мови; скільки разів вона туди їздила точно невідомо, але в усякому разі вона навідувала Париж 1871, 1875 і 1877 років.

1860-1861 р.р. Марія Олександрівна зустрічалася в Парижі з видатними членами російської колонії: з Тургеневом, з композитором Бородином, істориком Євшевським, істориком права Кавеліном... Лев Толстой, що його українська письменниця бачила 1861 р. «не раз і не два», між іншим, запропонував їй до співробітництва в своєму журналі «Для Народного Читання» (1)

Та найближче Марко Вовчок була зв'язана з Тургеневом, що грав таку видатну роль не тільки в російській колонії, але й у французь-

кому літературному світі. У досить таки складних стосунках Марії Олександрівни й Тургенева, що розпочалися були ще в Петербурзі, Париж має своє особливе значення. Це Тургенев умістив Марію Олександрівну та її малого Богдана до пансіону, допомагав улаштувати її грошові справи з російськими журналами й узагалі клопотався про праці Марка Вовчка в тих же редакціях. «... М. О. Маркович, — писав, наприклад, Тургенев 22-го квітня 1862 р. до Достоевського, — має одну готову повість, що її я читав і що відбиває в собі її талант, з усіма його якостями й вадами... Річ гарна й, гадаю, не зайва для вашого журналу («Время»» (2). Нарешті, — і це найважливіше тут для нас, — Тургенев познайомив Марка Вовчка з Поліною Віярдо-Гарсія (Viardot-Garcia), славною співачкою, авторкою численних опереток і пісень, приятелькою Тургенева, що в його житті відіграла величезну роль; також познайомив Тургенев Марію Олександрівну з чоловіком Поліни Віярдо, істориком і критиком мистецтва, першим перекладачем на французьку мову «Тараса Бульби». В сальоні подружжя Віярдо бували найбільші тоді французькі письменники й

1) О. Дорошкевич. Твори Марка Вовчка. IV. Київ, 1928. Стор. 140-141.

2) «Из архива Достоевского. Письма русских писателей». Под редакцией Н. Пиксанова. Москва, 1923. Стор. 121-122.

артисти, що їх, видно, там і пізнала Марія Олександрівна.

Знову таки Тургенєв зв'язав Марка Вовчка з відомим за тих часів паризьким видавцем Гетзелем (Hetzal) — або P. J. Stahl (за літературним псевдонімом), що був за редактора журналу для молоді «Magazin d'éducation et de récréation» (3). У цьому журналі найбільшу участь брав Жюль-Верн, друкуючи тут свої найвідоміші праці. Жюль Гетзель народився 15-го січня 1814 р. в Шартрі, але, альзаець з походження, він скінчив правничий факультет у Страсбурзі. Закоханий у книгарській справі, Гетзель видавав таких письменників, як Бальзака, Жоржа Санда, Мюссе, Олександра Дюма... Ліберал і республіканець, Гетзель був у 1848 р. секретарем «Виконавчої влади» під час лютневої революції. Після перевороту, що його вчинив майбутній Наполеон III, Гетзель був висланий з Франції, осів у Брюсселі, де видав славні твори Віктора Гюґо проти Наполеона III («Châtiments» і «Napoléon le Petit») та праці Люї Бляна, французького соціаліста й члена республіканського уряду 1848 р. (4).

Аж до самої своєї смерті Гетзель залишився в приятельських стосунках з Марком Вовчком, що її на-

3) Журнал цей виходив з 1864 р. до 1885 р., 42 томи, 4°.

4) Гетзель помер 17 березня 1886 р. в Монте-Карло, а ще 1882 року, як це твердить останній біограф Марка Вовчка. (Ол. Дорошкевич, IV, 140). Див.: Ar. Colin. P. J. Hetzel. 1814-1886, стор. 11. (Відбитка з Bibliographie de France, 4 травня 1886 р.).

Син Гетзеля видав 1886 року брошуру (вона ніколи не була в продажі), де зібрав усі некрологи, що з'явилися після смерті батька, загально шанованого у видавничих і літературних колах Парижу. Див. також: E. Muller. Un éditeur homme de lettres. J. Hetzel-P. J. Stahl («Le Livre»), 1886, стор. 138-148. Тут же і портрет Гетзеля, що його зробив 1879 р. відомий французький маляр Мессоньє (Meissonier, 1815-1891), Armand Colin, J. P. Hetzel. (J. P. Stahl).

звивав «mon enfant» (5). Відвідавши Париж 1875 р., Марія Олександрівна писала до свого чоловіка:

«Гетзель так зрадів мені, що прибіг, як божевільний, і заплакав, коли мене побачив. Він перебув у мене аж до четвертої години, але про справи не було змоги говорити. Скільки разів я не починала, він усе відповідав: «Au diable les affaires, laissez-moi vous voir». («До біса справи, дайте мені на вас дивитися»). (6).

Завдяки Гетзелеві, Марко Вовчок одержала фактичну монополію на переклади в Росії таких відомих тоді французьких авторів, як Гектор Мальо, Віктор Гюґо, Еркман-Шатріян, не кажучи вже про Жюль-Верна, (7), що, річ ясна, було великою матеріальною підтримкою для нашої письменниці.

Гетзель був також співавтором Марка Вовчка у працях французькою мовою. Разом вони видрукували повість «Le chemin glissant» («Слизька путь») у згаданому вже журналі «Magazin d'éducation et de récréation» (8), і оповідання для юнацтва «L'ours de Sibérie et Mademoiselle Quatre-

5) Спогади М. Д. Лобача-Жученка, другого чоловіка Марії Олександрівни. (Ол. Дорошкевич, IV, стор. 542).

6) Перекладаємо з російського оригіналу. (Ол. Дорошкевич, IV, стор. 542).

7) За Лобачем-Жученком, Гетзель продаючи в Росії кліші до творів Ж. Верна та інших своїх видань, за умову правив, щоб переклади з них робила тільки Марко Вовчок. (Дорошкевич, IV, стор. 200). Марія Олександрівна була в дружніх зносинах з Жюлем Верном. «Гетзель, — читаємо в листі Марка Вовчка до свого чоловіка, у травні 1875 року, — писав до Жюля (Верна), і я дописала в його листі кілька рядків, що прошу його швидше приїхати, що чекаю його тут, що мені треба виїздити». (Теж там, стор. 202).

8) Том XIV (1870-1871) і XV (1871-1872). Підпис авторів: J. P. Stahl et Marco Wowczok. Російський переклад: «Сталь и Марко Вовчокъ. Разказъ. Переводъ съ французскаго. СПб. 1876. Друге видання — в 1877 р.

Epingles»... (9). Та найважливіший твір, що вийшов був зі співробітництва Марка Вовчка й Гетзеля, це — славнозвісна «Маруся».

II.

«Маруся» з'явилася вперше фейлетонами в паризькій великій газеті «Le Temps» в числах від 15 грудня 1875 р. до 9 січня 1876 р. (10), і це, здається, досі єдиний твір з українською тематикою, писаний українцем, точніше — українкою, що з'явився у французькій пресі.

1878 р. «Маруся» вийшла окремим виданням: «Marussia» par P. J. Stahl, D'après une légende de Marko Wovczok. Dessins par Th. Schuler, gravures par Pannemaker. Magazin d'éducation et de récréa-

9) Texte par Stahl et Marco Wovczok, vignettes par L. Froelich, Paris, J. Hetzel, 1878, 4° 22.

10) Ця ж сама газета видрукувала, як фейлетон, від 26. IX. до 6. XI. 1903 р.: Marko Wovtchok, «Popes et popesses». Adapté du russe par A. et P. Tesse.

tion... tomes XXVII et XXVIII. J. Hetzel et Cie, 18, rue Jacob. Paris. Велика 8°. Стор. 272. Наступного року вийшло нове видання, й з того часу «Маруся», за каталогом Національної Бібліотеки, видавалася 12 разів. (11). Ця повість з історії України віддавна є улюбленою лектурою французької шкільної молоді (12), й ледве чи існує інша французька книжка, що стільки зробила для популяризації України, як у самій Франції, так і взагалі на Заході.

Ілюстрував французьке видання «Марусі», — і вельми гарно, — відомий маляр Теодор Шулер, теж альзасець з походження (1821-1878), що ілюстрував також твори В. Гюго, Ж.-Верна й Еркмана-Шатріяна. Панмакер, який гравірував Шулерові малюнки, був добре відомий за своїх часів у паризькому мистецькому світі. Він помер аж 1929 р., і автор цих рядків ще мав нагоду розмовляти з французьким майстром, що за молодих років різав на дереві портрет Квітки Основ'яненка (13) з малюнка С. Башилова. (14).

11) Італійське видання, — 1921 року (Torino), німецьке, без дати, в Нюрнберзі; здається, що існує ще англійське видання. Як відомо, український текст «Марусі» не зберігся, хоч заголовки російських видань (1871, 1872, 1876, 1895, 1909 р.р.) і твердить про переклад з «малоросійського». Отже, виходить. пізніші українські видання «Марусі» є лише переклад з російського, як, напр.: «Маруся». Переклав з російської мови В. Доманицький. Кам'янець на Поділлі. 1920». Французьке видання «Марусі» є також переробкою з російського тексту.

12) («Незрівнянна «Маруся», — пише про твір М. Вовчка остання фахова дослідниця французької літератури для молоді Marie-Thérèse Latzarus (La littérature enfantine en France dans la seconde moitié du XIXe s. Paris, 1923, Стор. 203).

13) Цей портрет, здається, вперше був уміщений в «Историческомъ Вѣстник'у», 1881, VIII.

14) Вміщений в «Молодику» на 1844 рік. Квітка-Основ'яненко тут у розстібненому сурдугі, з чорним шарфом, сидить у фотелі.

До першого видання «Марусі» редакція «Magazin d'éducation...» додала таку примітку:

«Історія Марусі була видрукувана в фейлетонах газети «Le Temps», у грудні 1875 р. П'єсу «Гетьман» п. Дерулєда (15) грали в театрі «Одеон» в 1877 р. Якщо ми не помиляємось, драма позичена з тієї ж легенди, що й наша «Маруся». (16). Одначе, нема нічого менш подібного, як обидва ці твори; це ще раз доводить, що та ж сама земля може дати зовсім відмінні плоди».

Співавтор «Марусі» Ж. Сталь вважав потрібним заявити в передмові: «Син альзасця, я присвятив «Марусю» моему молоденькому другові Alsa, донечці Т. Шулера, автора гарних малюнків, які ілюструють «Марусю», останні, на жаль, що їх він зробив. (17). «Маруся» — це твір, що йому я надаю першості в моїй творчості. Я писав його, кидаючи оком на Альзас, і я вірю, що цю книгу зрозуміють всі ті серця, що в них живе любов до батьківщини... Мое найщиріше бажання — розповсюдити цю книгу й ідею, що її оживляє. (18).

«Маруся», цей твір для юнацтва мусів зацікавити й дорослих читачів, бо, так звана, «велика преса» відгукнулася на книжку Марка Вовчка й Сталя:

«Маруся», — писала газета «Le Siècle» — це оповідання про висланця патріотів, що повстали за незалежність України. Маруся — поводитир цього висланця». (19).

«Le Temps» з 18 грудня 1878 року відзначив для своїх читачів «Марусю», що «з'явилася в нас у фейлетонах і що її наші читачі, пев-

15) Див.: «До століття народження Поля Дерулєда», «Соборна Україна», 1947., ч. 1.

16) Помилкове припущення.

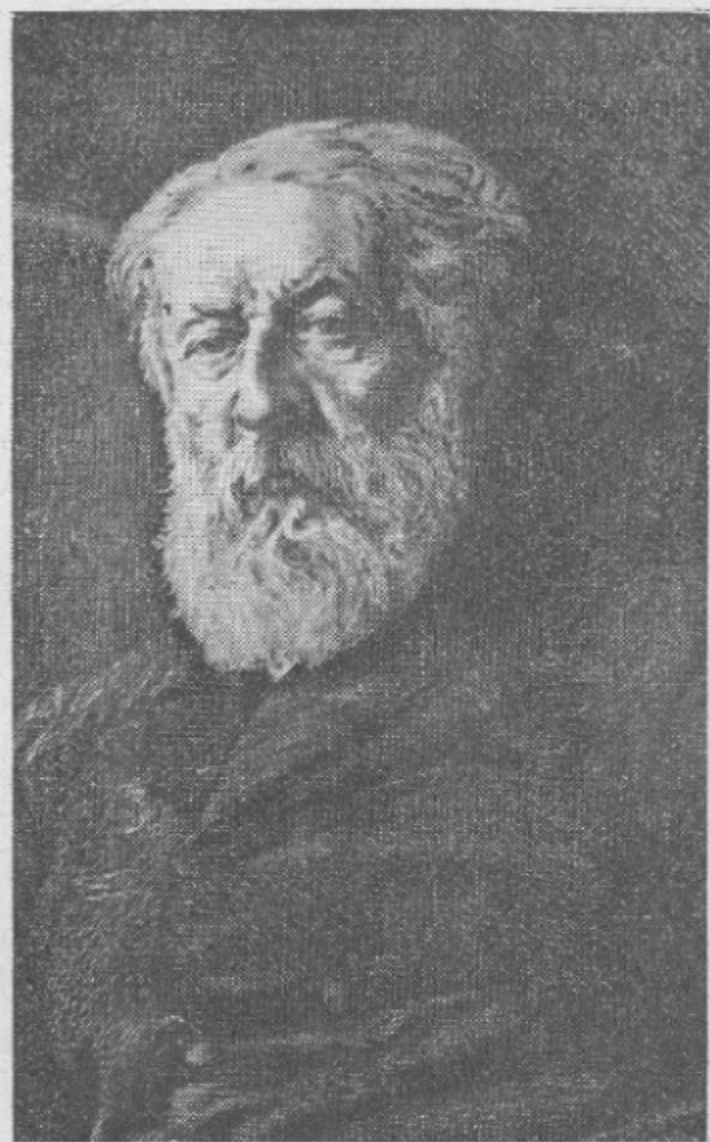
17) Ілюстрації «Марусі» — це останній твір Шулера.

18) «Magazin...», vol. XXVIII, Стор. 346-347.

19) 29 грудня 1878 р.

но, не забули. Ми присвятимо цій книзі окрему статтю». (20).

«La République Française», тоді орган Гамбети й речник республіканців, аж два рази займалась твором Марка Вовчка. В числі з 20-го грудня 1878 р. знаходимо кілька рядків про героїню повісти: «Гарна Маруся — визволитель України,

Жюль Гетзель (П. Ж. Сталь)

степова Жанна д'Арк, велична дитина, дитина-мученик». Чотири дні пізніше, 24 грудня, та сама газета, за підписом Д. О., присвятила «Марусі» 100 рядків. «Ця книга — знаменита, дорогоцінна річ... Сюжет драми — боротьба малого (!) народу, що захищає своє вогнище, проти великого (!) народу; дія відбувається в Україні; героїня — дитина, що жертвує собою й вмирає за свою країну... Оповідання скрізь

20) Ми не знайшли в збірці «Le Temps» цієї статті. Можє, ми перочили її.

живе, опис — стислий і свіжий... Яка насолода бачити вільний нарід у рамцях героїчного оповідання... Це праця патріота... Досвід України зрозуміють усі наші патріоти, думаючи про Альзас». (21).

В 29-му томі журналу «Magazin d'éducation»... (22) Жюль Сандо (Sandeau), відомий за тих часів французький романіст (23), писав про «Марусю» задля своєї «внучки»: «... Поза чаром, що ним дишаєш, читаючи цю книжку, в ній скрізь патріотичний дух, створе й здорове повітря, що викликає жертовність і відданість. Я бажав би, щоб ця Маруся стала тобі за сестру, за друга й товариша... Читаючи пригоди маленької героїні України, ти пізнаєш, як треба любити Францію».

Віктор де Ляпрад (1812-1883), сьогодні забутий поет, хоч він і належав до «Французької Академії» (24), присвятив, під заголовком «За батьківщину», нашій повісті вірші в газеті «Journal des Débats» (25) Ці вірші, звернені до доньки поета, мають звучати в прозовому перекладі: «Я люблю ці цілющі книги, що гартують наші душі. Ось тобі, моя дорога донечко, найкращий з усіх подарунків — «Маруся», що, маючи 13 років, вмерла за батьківщину! Читайте, діти, плачте, якомога більше; не ховайте цих сліз, бо за часів тривоги ці сльози, що падають з ваших очей, часто породжують у предківській землі найстрашнішу зброю. Можна бага-

то зробити й не ганяючись верхи, як та дитина України»...

III.

1859 року Тургенєв познайомив з «Народними оповіданнями» свого друга Проспера Меріме (26), очевидно, в своєму російському перекладі, бо славний французький письменник знав російську мову й, натомість, як видно буде далі, мав труднощі з українськими текстами. Незабутній Анрі Монго († 1941 р.) (27), найкращий знавець «російської частини» творчості Меріме, вважає можливим, що Тургенєв познайомив Меріме також і з автором «Народних оповідань». (28).

Студії Меріме про російську історію досить рано навернули автора «Кармен» до загадкової тоді України. Ще 1-го лютого 1835 року (Меріме народився 1803 р.) французький письменник писав до свого приятеля Жубер де Пассі (Joubert de Passy): «Припоручаю вам романс «Cher Ponaski», але це не російський, а український романс (29), молитва, що її співали козаки під час бою»...

1837 р. Меріме зустрічався з Гоголем у паризькому салоні Смирнової-Росеті (30) і в 1851 році в «Revue des deux Mondes» з'явилася його стаття, присвячена Гоголеві, а, зокрема, також і «Тарасові Бульбі». Про запорожців Меріме там пише, що вони відіграли велику роль в історії Росії та Польщі й були «республікою вояків»..., а

21) Нагадаємо читачам, що 1871 р., за Франкфуртським миром, Прусія виврвала у Франції Альзас і частину Лютарингії.

22) Стор. 18.

23) Автор, між іншим, романів: M-lle de la Seiglière, Madeleine. Роки його життя — 1811-1883.

24) Автор «Poèmes évangéliques», «Odes et Poèmes»...

25) Передруковано в журналах: «Le Correspondant» і «Magazin d'éducation»... (стор. 117). Цитуємо за останнім.

26) H. Mongault. Mérimée et l'histoire russe. («Le Monde Slave», 1932, IX, стор. 369.

27) Див. про нього некролог А.Мазона («Revue des Etudes Slaves», 1946, стор. 303-304).

28) «Le Monde Slave», op. cit., стор. 363.

29) В дійсності це був польський романс.

30) E. Chambon, Notes sur P. Mérimée, Paris. 1903, стор. 257. Гоголь кілька разів жив у Парижі; найдовше від листопада 1836 р. до лютого 1837 р., в будинку: 12, place de la Bourse.

щодо Гоголевої творчості взагалі, ми читаємо в тій же статті: «... Гоголеві, як мені казали, закидають певний сепаратистичний патріотизм. Українець, він, мовляв, мав якусь особливу прихильність до України, на шкоду решті імперії. Але з цього погляду я вважаю його досить об'єктивним. Він подав блискучі портрети, і, скільки можу судити, правдиві портрети запорожців, цього дивного народу». (31).

Бачимо, що Меріме вже тоді мав якусь уяву про українську окремішність. Мусив чути також Меріме й про галицьких українців, як це видно хоч би з його листа до приятеля Паніці: «Австрія зовсім не боїться повстання (польського) в Галичині, бо галицькі селяни — уніяти, а шляхтичі — римські католики».

Під час Кримської війни з Росією, вже сенатор Наполеона III, давній приятель імператриці Євгенії, близька людина до двірських кіл, Меріме, хоч як мало любив політику, був таки втягнений у політику Наполеона III й якраз на українському відтинку.

21, 22, 23 червня 1854 р. в архіофіційальному органі імператора «Le Moniteur» з'явилася інспірована, без сумніву, Наполеоном III,

31) 15. IX. 1851 р., стор. 627-650. Заголовок статті: «Література в Росії». Стаття Меріме з'явилася з нагоди першого французького перекладу творів Гоголя з-під пера Louis Viardot, що про нього ми вже згадували. 1845 р. Віярдо під заголовком «Nouvelles russes» подав французьким читачам п'ять оповідань Гоголя, між ними був і «Тарас Бульба». Віярдо сам визнає у своїй передмові, що, не знаючи російської мови, він працював під диктатами двох молодих друзів, і що одним з них був Тургенєв. Незважаючи на це, переклад Віярдо досить пристойний. Між іншим, відомий французький критик Сент-Бев також присвятив статтю перекладові Віярдо («Revue des deux Mondes»), 1 грудня 1845 р., стор. 883-889), в якій широко обговорює «Тараса Бульбу», що для нього є справжня «Іліада запорожців».

довга стаття Меріме: «Українські козаки та їх останні отамани». (32).

Коротко, з питомим йому лише стилем, Меріме оповідає тут історію Козаччини, користуючись французькою українікою, між іншим Бопляном, що його вважає за найцікавішого мандрівника XVII в. Переяслав Меріме розглядає, як тимчасовий договір між московським царем і козаками, але «в кінці свого життя Хмельницький жалкував, що уклав цей договір. Сумний досвід навчив його, що царська зверхність куди важча ніж зверхність польського короля. Замість незалежності, що про неї він мріяв, Хмельницький досягнув лише фактичної неволі, такої образливої для його гордоців; здобич, що до неї хоч раз росіяни вчепилися, вже ніколи не може вислизнути від них».

«Мазепа, — пише Меріме, — був останній, хто прагнув відвоювати незалежність своєї нації (l'indépendance de sa nation). Він гадав, що зможе забезпечити ту незалежність і суверенність, що про них мріяв Хмельницький». Полтава, — за словами французького письменника, — «знищила всі надії Мазепа», і Меріме з неприхованим співчуттям згадує «нешасних козаків», жертви жахливої царської помсти. Не забуває також Меріме з обуренням і про анатему Мазепа, коли «православна Церква зробилася зрядом у руках уряду».

З приводу цієї статті, згаданий вже Анрі Монго, зовсім слушно пише: «Для мене немає сумніву, що в самий розпал війни з Росією Наполеон III не дозволив би з'явитися статті Меріме в «Moniteur», якби вона не відповідала б особистим поглядам імператора. Адже ж, нібито навмисно, головний зміст нарису Меріме має за джерело «Історію козаків» Лесюра, що її Наполеон I

32) Les cosaques de l'Ukraine et leurs derniers atamans. Передруковано з збірки: «Mélanges historiques et littéraires», Paris, 1855, стор. 89.

замовив Лесюрові, урядовцеві міністерства закордонних справ, напередодні війни з Росією. (33). Якщо один час Наполеон I думав про відновлення «козацької нації», то Наполеон III, захоплений, як це відомо, національним принципом, міг зовсім природно схилитися зв'язати свою політику в цій ділянці з традицією Наполеона I. Тому, що вуйко **замовив** (34) одному з своїх урядовців грубий том про Козаччину, чому небіж не міг **інспірувати** (35) одному з своїх senatorів статтю про те саме питання, вказавши йому джерела? Я бачу підтвердження цьому в листі, що його Меріме писав 4-го березня 1854 р.: (36): «Я знову займаюся російською мовою й хочу оповісти історію останнього незалежного отамана козаків, великого шукача пригод». Кого мав тут на увазі Меріме? Хмельницького? Мазепу? Слово «незалежний» мені здається далекосяглим у своєму значенні». (37).

3-го вересня 1859 р., — і тут ми вертаємо до нашої безпосередньої теми, — Меріме писав до своєї приятельки Жені Дакен (Jenny Dacquin): «Мені обіцяють, по поверті з Тарба, роман (?), писаний малоруським діалектом, що його переклав на російську мову Тургенев. Кажуть, що це архитвір, кращий ніж «Хатина дядька Тома» (38).

33) На цьому місці Монго покликається на праці автора цих рядків про Наполеона і Україну. Але мушу зазначити, що небіжчик французький славіст занадто, з чисто французькою куртуазією, підкреслює нашу допомогу. Насправді, все обмежилось тільки деякими вказівками й кількома розмовами на теми з української історії.

34) Підкреслення оригіналу.

35) Підкреслення оригіналу.

36) *Lettres à Francisque Michel*, стор. 100. (Примітка Монго).

37) «*Le Monde Slave*», 1932, IX, стор. 362-363. Пор. нашу статтю «Нове про Меріме і Україну» («Діло», 11, 12 лютого 1933 р.).

38) «*Lettres à une inconnue*», стор. 67-68. Меріме має на увазі славний роман Бічер-Стов.

Десять років пізніше, Меріме матиме змогу прилюдно висловитися про твір Марка Вовчка, бо в його листі мова мовилася, очевидно, про «Народні оповідання». Але в міжчасі французький письменник видав свою найбільшу працю з історії України.

IV.

Коли, напередодні польського повстання, більшість французької opinii станула по боці поляків, що вимагали також і Правобережжя, (39), Проспер Меріме повернув до української тематики, взявши цього разу за сюжет життя Хмельницького.

6-го січня 1862 р. він повідомляє свою приятельку Жені Дакен, що читає вечорами, — Меріме перебував тоді в Каннах, — монографію Костомарова «Богдан Хмельницький». (40).

25-го листопада 1862 р. новий лист Меріме до Лебрена, головного редактора академічного «*Journal des Savants*»: «Здається, я обіцяв вам невеличку козацьку дрібничку, але я вдіяв з вами зрадливо, бо ця дрібничка буде довга й не дуже весела: в ній саджають на палю величезну кількість людей, здирають шкіру та вішають. Якщо це вас не лякає й не здається надто довге, ви зможете відчитати першу статтю на одному з наших засідань (академії)... Дайте зрозуміти читачам, що треба вимовляти «*Bohhdane Hhmielnitzki*» (41).

39) Див.: E. Borschak, *Le mouvement national ukrainien au XIXe siècle*, Paris, 1930, стор. 62-63. Його ж: *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale*, Paris, 1935, стор. 86-90. Докладніше про це питання — в нашій виготовленій до друку праці: «Українська справа у Франції».

40) «*Lettres à une inconnue*», Paris, 1874, II, стор. 184.

41) *Pro Memoria, Prosper Mérimée, l'homme, l'écrivain, l'artiste*. Paris, «*Journal des Débats*», 1907, стор. 565.

Академік Бартелемі Сен-Гілер відчитав у засіданні редакційного комітету «*Journal des Savants*» розвідку Меріме про Хмельницького, що мала у його колег «великий успіх». (42). Сама праця Меріме з'явилася на сторінках «*Journal des Savants*» у зошитах січень, лютий, березень, травень, червень, липень 1863 р.; в окремій книжці стаття Меріме завжди друкується разом з статтею про Степана Разіна, під загальною назвою «*Les Cosaques d'autrefois*» (43). Порівнюючи сьогодні монографію Костомарова й статтю Меріме, не можна не визнати, що французький письменник знаменито переробив, або, як кажуть французи, «адаптував» працю Костомарова. Пересічний український читач може навіть завагатися, кому віддати перевагу: багатотомній праці Костомарова, чи класично стислій Меріме? Річ ясна, мова тут іде виключно про літературний бік праць: за науковця-майстра був один тільки Костомаров; він дав учену модель, що з неї вже артист Меріме зробив мистецьку картину.

Тургенев цілий час слідкував за працею Меріме, що 9-го січня 1863 року писав до свого російського приятеля Соболевського:

«Я обговорюю в «*Journal des Savants*» працю Костомарова про Богдана Хмельницького й закидаю авторові силу українізмів у його книзі. Без Тургенева я ніколи б не упорався з цими українізмами». (44).

У своїй передмові Меріме твердив: «... Хмельницький, гадаю, є мало відомий поза слов'янськими

країнами, хоч він вельми заслуговує, щоб його пізнали. Виборний вождь невеличкої нації, оточений могутніми сусідами, Хмельницький присвятив усе життя боротьбі за самостійність цієї нації. Однаково здатний роз'єднувати своїх ворогів, як і стримувати єдність диких ватаг, що ними він керував, хоробрий вояка, великодосвідчений політик, обережний в успіху, непохитно твердий у невдачах, Хмельницький міг би зажити європейської слави, але йому для цього бракувало: менш варварського (!) народу, а, може, також легшого на вимову прізвища...».

Незважаючи на своєрідне кокетування під час писання своєї праці, Меріме займався Хмельницьким цілком свідомо й поважно.

Загалом, як ми вже згадували, за малими винятками, французька опінія прихильно ставилася до польського повстання, хоч дехто й мав застереження щодо польських домагань Правобережної України. Наполеон III, як завжди, вагався з своїх симпатіях. Проте, імператриця Євгенія, що не раз впливала на свого чоловіка, не ховала свого полоніфільства, до якого її штовхали певний клерикалізм і своєрідний романтизм, натхнений участю польських легіонерів, за часів Наполеона I, в Іспанії. Меріме був одночасно в приятельських стосунках з Наполеоном III та з його дружиною, що її тримав на колінах, коли вона була ще малою дівчиною й звалася Євгенія Монтіхо. Це задля Наполеона III, а ще більше задля імператриці Євгенії, Меріме написав «Богдана Хмельницького» й це задля них, передусім, він виклав у цій праці свої критичні погляди на Польщу. Чого вартий, з цього погляду, лист Меріме з 28 лютого 1863 р. до впливової тоді у вищому світі *Madame de La Roche-jacquellin*.... «Вечорами я розважаюсь і пишу біографію великого хитруна, Хмельницького, гетьмана ук-

42) F. Chambon. Notes sur P. Mérimée. Paris, 1930, стор. 380; F. Chambon. Prosper Mérimée. Lettres inédites. Paris, édition privée, 1900, стор. LXXXVI.

43) Перше видання. Paris, C. Levy, 1865.

44) А. Виноградов. Меріме в письмах к Соболевскому. Москва. 1928, стор. 212.

раїнських козаків середини XVII в., що, здається, вигадав національні війни. Бачте, який я вживаю анахронізм щодо мого героя. Ця велика людина хотіла визволити малоросів або козаків, земляків своїх, з ярма поляків, що за тих часів робили скільки могли лиха селянам. Сьогодні (додає Меріме з іронією), як мені здається, поляки здобули симпатії до себе...». (45).

Оці свої погляди Меріме й хотів передати імператорові, імператриці та тим парним дамам, що склали, так званій, «імператорський гурток» в Сен-Клю й Комп'єні. Своім застереженням, як не сказати більше, щодо польської політики в Україні, французький письменник залишився вірний аж до кінця життя. 1867 р. він не вагається заявити своїй гарній приятельці, польці, графині Пжедецькій, що хотіла перетягти Меріме на польський бік: «Щодо мене, ви ж знаєте, я козак», (46).

V.

Отже, нема нічого дивного, що якраз за тих часів Меріме згадав про «Народні оповідання», що їх колись одержав від Тургенева, й присвятив їм рецензію (47), в якій читаємо:

«... Жінка великого таланту, що прибрала псевдонім Вовчка (*le Louvetain*), написала кілька новел на тему кріпацтва українським діалектом (*dans le dialecte de l'Ukraine*)... Я знаю ці новелі лише з російського перекладу Тургенева... Зміст її оповідань такий похмурий, що ціла картина відворотна. Та, боюся, що ця картина є правдива, хоч волієш уважати її за вигадану, вона викликає більше жаху ніж жалости. На Корсіці сказали б: *Si vuol la scalia* (це про-

45) *Une correspondance inédite*. Paris, *Culmann-Levy*, 1897, стор. 330.

46) *Lettres à une autre inconnue* (M-me *Przedievska*). Paris, 1875, стор. 118.

47) «*Le Moniteur*», 25 травня 1868 р.

ситься на рушницю). Таке почуття маєш, читаючи першу (48) новелю збірки «Козачка».

Може, для того, щоб передати цей жах, Меріме 1869 р. переклав з російської мови «Козачку» й читав її двірським дамам у Сен-Клю? 16-го червня 1869 р. він пише до Тургенева: «Ця пресумна пригода («Козачка»), хоч цілковито вигадана, вжахнула наших дам, навіть тих, що зітхають за героїчною Польщею». (49).

А, може, в цих останніх словах («героїчною Польщею») треба шукати відгадку того, чому він читав двірським дамам «Козачку»? Чи не присвятив це читання прозорливий Меріме «першій дамі» Франції, імператриці Євгенії, що, на превелике лихо для себе й для цілої Франції, брала надто діяльну участь у зовнішній політиці, яка призвела аж до катастрофи 1870 р...?

**

У Парижі Марко Вовчок відвідувала різні виклади й вистави. 26-го грудня 1860 р. вона, наприклад, писала до свого чоловіка: «... Я просто з викладу Лябуле». (50). Слухала наша письменниця й інші виклади, але про них не маємо документальних згадок.

У французькій столиці Марія Олександрівна зв'язалася також з революційними чинниками колишньої Росії й Австрії. Марко Вовчок познайомилася з Бакуніном (51) і

48) В дійсності — друге з черги оповідання в «Народніх оповіданнях».

49) Цей невиданий лист до Тургенева, який, певно, і звернув увагу Меріме на «Козачку», подав Монго у вищезгаданій студії в «*Le Monde Slave*», 1932, IX, 370. Перекладу «Козачки» з-під пера Меріме досі не знайдено.

50) Відомий за своїх часів французький історик і публіцист († 1883), що був за професора в Колеж де Франс.

51) «В мене, — писав Драгоманов 14 квітня 1888 р. до І. Франка, — єсть навіть українські бунтарські проклямації, котрі М. Вовчок і Ко писали для Бакуніна і Чечаєва». (Листи до Ів. Франка й інших. Видав І. Франко. Львів,

з чеським поетом-революціонером Йосифом-Вацлавом Фрічем. «Треба, — писав Тургенев до Марка Вовчка, — розмовляти з ним (з Фрічем) по-французькому, або по-малоросійському. Кажуть, що ваша мова дуже близька до чеської». (52). Познайомившись з Фрічем, Марко Вовчок писала до свого чоловіка, в травні 1862 р.: «Я вже, здається, писала тобі, що тут до мене прийшов чех Фріч, поета і чоловік такий, що його не описувати на папері, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7-му етажі з жінкою і з хлопчиком пикатеньким, над усе у світі кохає свою Чехію, а з нею разом усяке добро. Був він приповорений до смерті, сидів у темниці, а визволившись, мусить тутоньки жити, а у Чехію йому шляху нема. Читав тут лекції, колись я їх тобі передам і книжку його, що він дав мені». (53). Чи не під впливом своїх зустрічей з українською письменницею Фріч (1819-1889) написав трагедію «Іван Мазепа»? (54).

Марко Вовчок хотіла, видно, познайомити українців з чеськими народними піснями, бо післала Опанасові Марковичеві чеські пісні, перекладені українською мовою, для газети «Десна», що проектувалася в Чернігові. Ці чеські пісні Марко

1908, II, 121, 130. 5 липня того ж року Драгоманов у листі до О. Кониського повторює: «... есть у мене дещо про відносини українців до Герцена і Тургенева і т. ін. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, революційної проклямації». На превеликий жаль, цих матеріалів, про які згадує Драгоманов, досі не знайдено. Нагадаємо, що Бакунін писав 1862 р.: «Україна Польська разом з галицькими русинами, разом з нашою Україною («Малоросія» в оригіналі) — країна в 15 мільйонів, що говорять одною мовою, ісповідують одну віру, буде не Польща, не Росія, а сама собою». (Народное Дѣло». Романовъ, Пугачевъ или Пестель).

52) О. Дорошкевич, стор. 376.

53) Теж там, стор. 275.

54) Прага, 1865.

Вовчок могла одержати від Фріча, що 1866 р., разом з молодим тоді французьким славістом Люї Леже, видав «Chants héroïques des Slaves de Bohême» (55). Зналася Марко Вовчок у Парижі також і з польськими емігрантами-революціонерами, між ними з польським поетом Едвардом Желіховським (Ант. Сова), приятелем Шевченка на заслання в Оренбурзі. Маючи, мабуть, на

Марко Вовчок
(з паризьких карток)

увазі оці близькі зносини Марії Олександрівни з польськими емігрантами, Тургенев писав до неї: «Мабуть, все по-польськи ви читаете? Я тут зустрівся з одним українцем («малоросом» в оригіналі), що радий нас, росіян, зубами розірвати, а поляками він захоплений: ото ви потішилися б...».

Паризька доба була вельми продуктивна в літературному житті нашої письменниці. Це тут вона писала свої твори: «Дяк», «Чари»,

55) Paris, 1866. Пор. нашу статтю «Un épisode de l'histoire des relations tchéco-ukrainiennes» в «L'Europe Centrale», Прага, 14 лютого 1931. Між іншим, Марія Олександрівна зустрічалася в Парижі також з Яном Нерудою (1834-1891), творцем чеської модерної поезії, що говорить про українську письменницю в своїх «Паризьких об'їздах».

«Тюлева баба», «Пройдисвіт», «Кармелюк», «Лемерівна», «Листи з Парижа»..., готувала збірку українських пісень, що 1866 р. вийшли в Петербурзі під заголовком «Двісти українських пісень. Співи й слова зібравъ Марко Вовчокъ. У ноти завівъ Едуардъ Мертке» (8 зошитів). (56).

Вкінці не зайвим буде тут згадати про книгозбірню української

56) «Я зустріла тут, — писала 1864 р. Марко Вовчок до Єшевського, — одного композитора, що з мого голосу поклав на музику 200 українських пісень... Я співала йому цілі ранки два тижні з лишком, від 11 до 4 годин...». (Дорошкевич, стор. 183. Оригінал листа — російською мовою).

письменниці, що свідчить, як вона цікавилася французькою літературою. В книгозбірні Вовчка були майже всі видатні французькі письменники від XVI до XIX в.в. Марія Олександрівна часто перечитувала твори Рабле, Монтеня, Мольера, Паскаля, Бальзака, Стендаля, Жоржа Санда, Меріме, Фльобера, Золя, Віктора Гюго... По-французькому читала Марко Вовчок також грецьких і римських клясиків. (57).

Як бачимо, перебування Марка Вовчка в Парижі є показна сторінка в історії франко-українських взаємин.

Ілько Борщак

57) Б. Марковичъ. Марко Вовчокъ на Кавказѣ. Ставрополь. 1913., стор. 23-25.